

ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОЇ ДОБИ В ДИСКУСІЯХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 20-х РОКІВ

Еміграційна доба життя та діяльності Михайла Грушевського справедливо відноситься до однієї з найменш вивчених у грушевськознавстві. Дослідники тільки підходять до реконструкції головних її складових – суспільно-політичної активності вченого та розгорнутої ним дослідницької й науково-організаційної роботи. Ці магістральні складові еміграційного життя М.Грушевського містять широкий спектр важливих для повноцінного їх осмислення складових. Такими при реконструкції наукової діяльності вченого п'ятиліття його перебування поза Батьківщиною є дискусії, котрі виникали довкола появи нових наукових і публіцистичних праць дослідника. Важливість зауваженої проблеми стосовно еміграційної доби творчості вченого є особливою. Адже саме в цей час М.Грушевський значно розширив обрії своїх творчих зацікавлень і поряд із традиційними студіями в царині української історії, дав надзвичайно цікаві та вагомі в історії нашої науки праці з історії літератури, соціології, історії релігійної думки. А перебування вченого у цей час в Західній Європі, зацікавленість культурного світу до діяльності недавнього голови відродженої української держави, спрямована активність самого дослідника по популяризації своїх ідей багатьма європейськими мовами, призвели до значного розширення, порівняно із попереднім періодом, кола зацікавлених його працею оглядачів тогочасного інтелектуального життя. Тому дослідження цієї проблеми не лише урізноманітнить традиційну грушевськознавчу тематику, але й значно розширить світовий контекст артикуляції українознавчої проблематики.

Наукова діяльність М.Грушевського на еміграції була безпосередньо пов'язана із заснуванням восени 1919 р. в Женеві Українського соціологічного інституту і розгортанням у ньому дослідної діяльності. За задумом М.Грушевського, УСІ повинен був стати солідною науковою базою закордоном. Власне з публікацією праць М.Грушевського європейськими мовами в рамках видавничої діяльності УСІ пов'язане відновлення обговорення його творчих ідей у середовищі українських і європейських інтелектуалів¹. Зауважимо, що українська громада на еміграції з нетерпінням очікувала на нові твори видатного вченого, про його творчі плани повідомляли багато тогочасних часописів². Висловлювалося навіть сподівання, що М.Грушевський відновить на еміграції видання «Літературно-наукового вісника», щоби тим самим «знову об'єднати ті українські культурні сили, що ніяк не можуть об'єднатись на ґрунті політики»³.

Відсутність необхідних джерел і літератури не дозволили вченому повноцінно продовжити роботу над основною працею його життя, тому відбулася тимчасова переорієнтація наукових інтересів дослідника. В рамках наукової тематики заняв УСІ М.Грушевський підготував важливу теоретичну працю «Початки громадянства (генетична соціологія)», що постала з його публічних лекцій, прочитаних взимку 1920–1921 рр. Ця праця була написана під враженням революційних подій і відбивала тогочасні творчі пошуки дослідника, пов'язані з проблемою початкового етапу

розвитку українського народу, його державності, співвідношення громадсько-народного та державного ладу. Як слушно зауважив дослідник соціологічної моделі вченого В.Масненко, невдоволення дотеперішнім рівнем висвітлення названих вище проблем у власних працях підштовхнуло М.Грушевського до серйозних соціологічних досліджень⁴. Як і багато інших політиків та науковців того часу, збентежених виром драматичних подій, історик намагався в книзі осмислити проблему напрямків і рушійних сил еволюції людського життя. Поштовхом для аналізу стала низка поширених тоді соціологічних теорій з марксистською включно⁵. Свою книгу М.Грушевський бачив як перший крок до обговорення актуальної історико-соціологічної проблематики в контексті розвитку українознавчих студій, зауважив, що пишучи її, «мав на меті не стільки дати певні конкретні висліди, готові формули, чи непохитні закони соціального розвитку – такі соціологія не дуже то й може вказати, – скільки розбудити цікавість до цих питань і заохотити до дальших, самостійніших занять у сій сфері»⁶. Рефлексивно сприймаючи сучасну собі історичну ситуацію як зламну в історії світової цивілізації, порівнюючи її з іншими поворотними епохами в людському бутті, М.Грушевський робив спробу віднайти й обґрунтувати визначальні принципи соціальної еволюції. Тому своїм завданням учений бачив «висвітлити процес переходу людського життя до організованого колективу – родово-племінного, розклад цього колективу під натиском індивідуалістичних тенденцій, які приводять до класового устрою, на котрім виросло соціальне жите «цивілізованої доби», і переход до сеї стадії суспільного життя»⁷.

В українських інтелектуальних колах «Початки громадянства» були сприйняті надзвичайно зацікавлено як перша україномовна праця, що зосереджувалася на осмисленні низки важливих соціологічних проблем. На її появу змістовною рецензією відгукнувся Микола Сумцов. Його критичний відзив, написаний, як свідчить лист до М.Грушевського одразу по прочитанню в 1922 р., внаслідок смерті автора побачив світло лише в 1925 р. у відновленому журналі «Україна»⁸. У першу чергу, М.Сумцов звертає увагу на широту піднятої у рецензованій праці проблематики, відзначає велику кількість проаналізованої автором літератури. Незважаючи на тривалу традицію осмислення проблем генези людського суспільства в західній науці, оглядач наголошує, що критично оцінюючи її здобутки, М.Грушевський нерідко наводить власні оригінальні судження, чому сприяв його попередній колосальний дослідницький досвід. Коротко схарактеризувавши зміст цілої праці, зачеплених в ній наукових проблем, рецензент підніс ерудицію М.Грушевського, його обережність у поводженні з емпіричним матеріалом та теоретичними моделями: «Автор усюди йде спостережливо і обережно, в залежності від занадто хиткого матеріалу»⁹. Завдяки такій дослідницькій обачності, на думку М.Сумцова, висновки автора «Початків громадянства» є виваженими та коректними, хоча й надміру песимістичними щодо здатності людини впливати на хід історії. Аналізуючи останні сторінки праці, де міститься авторський аналіз українського соціологічного матеріалу, рецензент радить М.Грушевському використати матеріали не врахованої ним праці П.Житецького. Підводячи підсумки своєму критичному огляду, М.Сумцов зауважив: «Разом, в підсумці «Початки громадянства» гарний здобуток української науки»¹⁰.

На багатство проаналізованих М.Грушевським в «Початках громадянства» соціологічних теорій та широту використаних джерел і літератури звернув також увагу В.Липинський. Втім, на його переконання, обрана дослідником концепція є хибною, внаслідок чого праця постає «цінною по зібраному в ній матеріялові і баламутною по зроблених з нього виводах»¹¹.

Також у віденський період було покладено початок втіленню ще одного фундаментального проекту М.Грушевського. Використовуючи доступні літературні джерела, а також матеріали перших томів «Історії України-Руси», вчений розпочав роботу над багатотомною «Історією української літератури», хоча відомо, що сама ідея праці та ґрунтовні підготовчі студії над нею відносяться до початку століття. Окреслюючи мету свого дослідження вітчизняного літературного процесу в широкому контексті української духовності, М.Грушевський підкреслив: «...Я бажав сею працею увести й інших в круг помічень – своїх і чужих, дослідів і студій над розвоєм нашого духовного життя і сеї його функції – словесного мистецтва, і то найширші круги нашого громадянства. Хотів дати їм відчутти і зрозуміти все те багатство почуття і гадки, краси й сили, яке зложено і заховано в нашій літературній спадщині»¹². Оскільки праця вченого з'явилася незадовго до його повернення на Батьківщину, її обговорення у вітчизняній та західній літературі припало на наступний період його життя.

Визнаючи необхідність популяризації української історії в широких читацьких колах, на початку 20-х років М.Грушевський здійснив перевидання низки своїх науково-популярних праць, втім й «Ілюстрованої історії України». Якщо зміст шкільних підручників практично не зазнав змін у порівнянні із попередніми виданнями, то обсяг нового видання «Ілюстрованої історії України» дещо зріс за рахунок опису подій української революції. Цей опис містив авторське осмислення її уроків, в якому виразно проглядалися соціалістичні симпатії та антигетьманська риторика¹³. Остання обставина не пройшла непоміченою повз увагу українських оглядачів. В рецензіях на нове видання достатньо критично було відзначено заангажований партійний підхід М.Грушевського до оцінки подій 1917–1919 років, висловлювалося здивування його соціалістичними тезами. Зокрема, на сторінках «Літературно-наукового вістника» зазначалось: «Очевидно революційні події освітлені у проф. М.Грушевського з есерівського погляду. В найновішому виданню крім деяких фактичних змін і доповнень супроти кийвського видання помічаємо деякі стилістичні зміни (злагодження тону супроти більшовиків...). Та ці поправки не міняють загальної картини, а вона далеко не на користь північним завойовникам, з котрими накладають тепер партійні одностумці автора»¹⁴. Та загалом, як і в попередній період, книга була сприйнята позитивно. Оглядачі справедливо відзначали, що серед науково-популярних творів українською мовою цій праці вченого немає рівних. «... Книжка проф. Грушевського, – відзначав В.Дорошенко, – є з цього погляду найповнішим популярним оглядом української історії»¹⁵.

У подібному тоні про перевидану «Ілюстровану історію України» писали й представники української еміграції. Новозаснований віденський бібліографічний часопис «Книга» відгукнувся на перевидання популярних книг М.Грушевського рецензією головного редактора Дмитра Антоновича. Коротко охарактеризувавши їх зміст, рецензент наголосив на значній виховній вартості праці вченого по популяризації

рідної історії в широких читацьких колах¹⁶. Не менш приязними були відгуки інших еміграційних видань. Щоправда, й вони відзначили певний ідеологічний ухил М.Грушевського в останній частині «Ілюстрованої історії України». Наприклад, на сторінках «Хліборобської України» Д.Дорошенко зазначав: «... Представлення подій 1918 р. з партійного «ес-еровського» погляду, самий масштаб і характер останніх параграфів – зовсім не пасують до цілої книги, і краще було би зовсім цих розділів не містити, ніж надавати книзі зовсім невідповідний для її ваги і значіння «партійний» характер»¹⁷. У контексті становлення державницької історіографічної течії, оглядач робить ще одне суттєве зауваження: «... Проф. Грушевський зовсім проминає питання про участь української шляхти в повстанні Б.Хмельницького та в його державному будівництві»¹⁸. Також, на думку Д.Дорошенка, при змалюванні української історії в ХІХ ст. автор «Ілюстрованої історії України» недостатню увагу присвячує подіям на Наддніпрянській Україні. На відміну від попередніх видань, де якість ілюстративного матеріалу була на високому поліграфічному рівні, труднощі книговидавництва на еміграції некорисно вплинули на художнє оформлення нового видання, що також було відзначено більшістю критиків.

Серед інших науково-популярних праць, опублікованих М.Грушевським на еміграції, оглядачами було помічено й появу нарису всесвітньої історії у двох частинах, що був авторським скороченням великого київського курсу. Критиками було відзначено оригінальність підходу М.Грушевського до періодизації європейського минулого, що полягала у відході від традиційного тричленного його поділу. Вчений виокремив два періоди, цезурою між якими обрав ХІІІ ст., тим самим наголосивши на відмінності античного та середньовічного світу від нового укладу життя. Іншою позитивною рисою книги було названо відхід від європоцентризму, а також інтеграцію українського історичного матеріалу до всесвітньо-історичного процесу. Справитися з такою складною проблемою у невеликій за обсягом книзі авторів дозволили численні докладні хронологічно-синхроністичні таблиці¹⁹. У той же час, критика відзначила, що книга адресована до невідповідної вікової категорії, адже її зміст вочевидь є заскладним для початкової школи²⁰. Відзначивши авторську майстерність у відборі ілюстративного матеріалу, критиці було піддано й якість його відтворення. Нарікання також викликали численні друкарські помилки. Загалом же книга була охарактеризована як важливе явище історіографічної та дидактичної літератури.

Активна видавнича робота УСІ по популяризації української історії та культури французькою мовою привернула увагу до діяльності цієї інституції в колах західноєвропейський славистів. На сторінках провідних європейських славистичних журналів подавалися докладні повідомлення про плани та здобутки очолюваного М.Грушевським інституту. Ці відгуки носили інформаційно-оглядовий характер, в них відзначалися складні фінансові та організаційні обставини розвитку української науки на еміграції. Незважаючи на це, наголошували оглядачі, завдяки досвіду та таланту видатного вченого, плідній діяльності очолюваного ним УСІ, західний читач отримав можливість познайомитися з історією та культурою України²¹.

Серед виданих УСІ книг було й кілька праць самого М.Грушевського (нарис української історії «Abrigi de L'histoire de L'Ukraine»; «Anthologie de la literature ukrainienne jusqu'au milieu du XIX – iime siecle») – укладена разом із донькою антологія

української літератури з передмовою відомого славіста А.Мейє; а також монографії «Початки громадянства. Генетична соціологія» і «З історії релігійної думки на Україні»), поява яких була відзначена низкою європейських славістичних часописів. Наприклад, на сторінках римського «L'Europa Orientale» та паризького «Revue des Etudes Slaves» було високо оцінено здобутки наукової та організаційної діяльності українського вченого, підносився фаховий рівень його наукових праць та авторитетність висловлених в них суджень²².

Із захопленням в українському інтелектуальному середовищі було сприйнято продовження М.Грушевським головної праці його життя. В 1922 р. друком вийшла третя частина восьмого тому «Історії України-Руси». Написана та уперше видана ще напередодні російської революції, книга стала доступною читачам лише у новому виданні. Відзначаючи у вступі до неї актуальність описаних фактів та явищ української революції середини XVII ст. для осмислення недавніх подій Визвольних змагань, учений, вірний своїм методологічним уподобанням, зауважив: «Не роблю в ній змін, щоб не вносити до викладу ніякої «політики», нав'язаної подіями останніх літ. Нехай буде такою, якою писалась тоді, коли Українців ще не ділила ніяка політика»²³.

Рецензією на нову книгу на сторінках «Літературно-наукового вістника» відгукнувся учень М.Грушевського І.Крип'якевич. Він, як і сам автор, в яскравих барвах змалював «справді трагічну долю» останньої частини восьмого тому в часи війни та революції. Далі рецензент коротко розкрив зміст книги, показавши, що нового, порівняно із попередньою історіографічною традицією, автор вніс до розробки складної та цікавої проблеми кульмінаційних подій Хмельниччини. Відзначивши фрагментарність авторської реконструкції, І.Крип'якевич побажав своєму вчителю, щоб той знайшов енергію і відповідні життєві обставини закінчити свою працю над українською революцією середини XVII ст. Нав'язуючи до сучасного йому стану українства, рецензент наприкінці огляду зазначив, що «цей фрагмент історії нашої давньої держави дає цінний матеріал до роздумувань для тих, що цікавляться і минувшиною і сучасним»²⁴.

Поява нового тому головної праці М.Грушевського не пройшла не поміченою й повз увагу польських дослідників. Так, розлогою рецензією на вихід третьої частини восьмого тому «Історії України-Руси» відгукнувся «Kwartalnik Historyczny». На переконання автора критичного огляду М.Гавліка, рецензоване дослідження вперше в історіографії надзвичайно докладно та всебічно представило події найвищого підйому Хмельниччини в 1648–1650 рр. Критик погодився із більшістю оцінок М.Грушевським тогочасних процесів. Досить об'єктивним, на його переконання, був виведений у праці образ Богдана Хмельницького, що вигідно відрізнявся від упереджених оцінок російських, українських і польських дослідників XIX – початку XX ст. Проте, зауважив рецензент, М.Грушевський також не уник певної міфологізації постаті гетьмана, називаючи останнього оборонцем черні та свідомим творцем українського народного руху. Фактологічна цінність «Історії», на думку М.Гавліка, полягає у залученні значної кількості нововіднайдених архівних матеріалів, спростуванні на їх підставі цілого ряду помилкових дат і фактів – військових походів Хмельницького, чисельності польських і українських військ, козацького реєстру тощо. «Автор, – підводить підсумки рецензент,

– заслужений дослідник історії Русі, здійснює фахову критику джерел, намагається – нерідко вдало – відокремити однобічну легенду від історичної правди»²⁵.

Якщо науково–організаційна діяльність М.Грушевського на еміграції сприймалася його сучасниками загалом схвально, то більшої контрверсійності набуло обговорення публіцистичних статей ученого у партійній пресі, передусім, у редагованому ним часописі «Борітеся-Поборите!». Публіцистика М.Грушевського еміграційної доби, як і попереднього часу, традиційно була насичена цікавими міркуваннями історіософського характеру, несла на собі відбиток солідного досвіду наукової та суспільно-політичної діяльності. Однією з найбільш важливих проблем, обговорення котрих ініціював М.Грушевський, було осмислення нових політичних реалій, що склалися в Україні та довкола неї. Особливу увагу вчений приділив позиціонуванню УПСР у відносинах із радянським керівництвом та емігрантськими політичними колами. Ця тема стала провідною вже в першому номері часопису, що відкривався званою статтею М.Грушевського «Українська партія соціалістів–революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії». Стаття була спробою усталити ідеологію основних принципів соціальної та політичної програми українських есерів у контексті нових реалій політичного життя на еміграції, та, особливо, в радянській Україні. М.Грушевський намагався під постанови конференцій есерів підвести історично-ідеологічну аргументацію з минулого українського народу. Труднощі українських есерів пояснювалися вченим саме неврахуванням історичної традиції. Він нагадав про свою статтю до першого тому «Записок НТШ», в якій виправдовував дії так званих «татарських людей» та намагався екстраполувати ситуацію XIII ст. на ті реалії, що склалися у підрадянській Україні. Вчений закликав до пошуку компромісу з більшовицькою владою. «Ми переконались також, – писав він, – що об'єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське жите без замирення, без порозуміння з Росією. Зложивши пиху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок, бо інакше не зійдемо з нинішньої мертвої точки»²⁶. Таким чином, у статті обґрунтовувалась необхідність пошуку компромісу з радянською владою в обмін на можливість діяльної участі у житті українського народу.

Зрозуміло, що після своєї появи, стаття викликала доволі гостру дискусію та зростаюче незадоволення прорадянськими настроями М.Грушевського в середовищі української еміграції. Один із лідерів тогочасного українського політичного руху на еміграції та засновник державницької течії в українській історичній думці В.Липинський відповів на статтю М.Грушевського низкою дошкульних закидів. Він звинуватив бывшего голову української держави у відмові від своїх попередніх незалежницьких та державницьких позицій (до того часу особливо чітко сформульованих у книжці «На порозі Нової України»), виправданні дій «татарських людей», як у давні часи, так і в недалекому минулому. Цими тезами, стверджує В.Липинський, видатний учений заперечив також власні історіографічні погляди, передусім, послідовно обґрунтований антинорманізм. У загальних рисах його критика зводилася до з'ясування кількох історико-політичних постулатів: «Чи вважає Грушевський потрібним існування власної держави? Чи належать українці за своїм

життєвим устроєм і характером до культури східної чи західної? Чи не розходиться точка зору Грушевського-історика та Грушевського-політика у трактуванні ролі норманської теорії у повстанні київської княжої держави?». Ці питання, стверджує автор, мають не тільки теоретичний характер – та чи інша відповідь на них визначає як концептуальну модель інтерпретації минулого, так і логіку подальшого поступу нації. Зрештою робився висновок, що «бажання мати тільки ідеальну державу та ніякої іншої, це і єсть вульгарний анархізм, який в часах загального розвалу може проповідувати теоретично у Відні проф. Грушевський»²⁷. Всебічну критику викладених у тогочасній публіцистиці М.Грушевського ідей В.Липинський здійснив також на сторінках «Листів до братів-хліборобів». Зосередившись на історіософських поглядах та суспільно-політичній практиці вченого, мислитель виніс суворий вердикт: «Російські більшовики тільки виконали те, що проповідував і чого хотів разом зі всею українською демократією Проф. М.Грушевський»²⁸.

Не менш гостро пропаговані М.Грушевським прорадянські тези були піддані критиці на сторінках західноукраїнської та еміграційної публіцистики²⁹. Недавні партійні товариші та однодумці вченого на чолі з М.Шапвалом різко засудили свого колишнього лідера за відступництво від есерівської ідеології та відверту пропаганду більшовицьких гасел. Вони закидали голові Закордонної групи УПСР розвал діяльності партії на еміграції, розкол у її лавах³⁰. Ще більш гостро на виступ М.Грушевського прореагували представники правого крила вітчизняного політикуму. Д.Донцов, наприклад, у «Підставах нашої політики» карикатурно зобразив еволюцію політичних поглядів вченого «від скромного автономіста до федераліста, від федераліста – з болем і скреготом зубовним – до самостійника, а від самостійника спершу до большевика, а там до попихача і лакея московського уряду»³¹. Цікаво, що друкуючи гостро-критичні статті на адресу М.Грушевського, редактори еміграційних часописів у примітках підкреслювали свою повагу до національно-культурної праці вченого, запрошуючи й його самого до полеміки довкола актуальних питань українського національного життя³². Нерідко у запалі ідеологічного протистояння в середовищі української еміграції, М.Грушевському пригадували його проросійські симпатії в передвоєнні та воєнні часи, а також численні помилки у внутрішній та зовнішній політиці Центральної Ради, що врешті спричинили її поразку³³. Аналізуючи публіцистику М.Грушевського еміграційного періоду, передусім, статті в часописі «Борітеся-Поборите!», українські оглядачі закидали йому політичну недалекоглядність і «національне самозаперечення», стверджували брак у нього оптимістичної візії минулого та сучасного стану українства – «переконання, що Україна має тепер якусь історичну роль, якесь змагання»³⁴. Особливо неприйнятними для оглядачів публіцистики М.Грушевського були його заклики до порозуміння з більшовиками будь-якою ціною, засновані на старій народницькій історичній ідеології. Все це, як стверджував, наприклад, Олекса Бурнатович, «робить Грушевського цілком нездібним дати якенєбудь зясованє історичної місії України»³⁵. Критика політичної орієнтації М.Грушевського в широкому контексті полеміки з його історіософськими та історіографічними поглядами стала особливо відвертою в 1921–1924 роках, коли поширились і підтвердились чутки про його повернення в радянську Україну³⁶. Принагідно зауважимо, що сучасні дослідники, з'ясовуючи причини прорадянських симпатій М.Грушевського

еміграційної доби його життя акцентують увагу на ситуативності ідей, викладених у публіцистичних статтях історика: «В становищі краху збройної боротьби М.Грушевський мусив зробити поправку на тогочасну політичну ситуацію. І такою кардинальною поправкою стала зміна політичного наголосу: соціальне питання стало попереду національного»³⁷.

Надзвичайно рефлексивне осмислення причин поразки Визвольних змагань у середовищі української еміграції інтенсифікувало процеси становлення головних теоретичних постулатів державницького напрямку української історичної думки. У працях чоловічих представників нової течії, передусім, В.Липинського, відбувалося конструювання історіософських засад нової моделі української історії. Цей процес проходив у постійній прямій чи опосередкованій полеміці із теоретичними постулатами української історичної думки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., здобутки якої для істориків нового напрямку стійко асоціювалися з творчістю М.Грушевського. І хоча спеціальних праць, присвячених критиці історичних поглядів автора «Історії України-Руси» в той час ще не з'явилося, численні історичні студії В.Липинського та його послідовників містили принципову полеміку з історичною схемою М.Грушевського та його інтерпретацією ключових подій вітчизняної історії. Так, у передмові до «України на переломі» В.Липинський наголошує, що свій нарис історії України «почав було писати перед війною, по схемі дещо відмінній від прийнятої досі нашою історіографією і з більшою увагою не до сентиментально-опозиційних та безрозумно-деструктивних, а до мужніх та організаційних прояв історичного життя нашої нації»³⁸. Мислитель в цілому віддає належне внеску М.Грушевського до скарбниці національної історіографії, схвально відгукується про його джерельні знахідки та ерудицію, погоджується з окремими характеристиками історичних діячів та фактів минулого, проте, піддає гострій критиці інтерпретацію видатним істориком низки принципових питань³⁹. Загалом, у листуванні прибічників консервативної ідеології нерідким було протиставлення ерудиційної вартості праць М.Грушевського концептуальному їх наповненню, наголошувалося на необхідності зібраний ученим джерельний матеріал переосмислити з позицій нової державницької історіософії⁴⁰. Зауважимо також, що на гостроту світоглядно-історіософської полемічності значною мірою впливали непрості особистісні стосунки та ідейні розходження в середовищі українських емігрантів. Про це промовисто свідчить зміст листа В.Липинського до І.Кревецького: «Представте собі вже кілька місяців хочу дістати послідні два томи Історії Грушевського про Хмельниччину і, смішно сказати, помимо всіх заходів – не можу. Автор зі мною як з «реакціонером», «контрреволюціонером» і т. д. не піддержує ніяких зносин, у Відні в книгарнях вона чомусь не продається, есери продати мені її відмовили (так!), а на свої листи до Галичини в цій справі не одержую відповіді»⁴¹.

В 20-х роках нового імпульсу обговорення творчої спадщини М.Грушевського отримало в російському емігрантському середовищі. Велика хвиля еміграції інтелектуалів з теренів бувшої Російської імперії на Захід, а також необхідність осмислення недавніх трагічних подій революції та більшовицького терору, відродили в емігрантському середовищі широке обговорення міжнаціональної проблематики з висоти нового історичного досвіду. Особливої гостроти, з огляду на складнощі

становлення нової моделі національних взаємин у часи війни, набули дискусії довкола українсько-російських стосунків. Російські публіцисти, оперуючи концептом «зради», схильні були звинувачувати українських провідників у фатальному для долі імперії розвитку подій. Прямо вказувалося, що український рух, фінансований та інспірований ворогами Росії, був спрямований на руйнування цілісності країни, а українські лідери називалися не інакше, як платними агентами ворожих розвідок. При цьому особлива увага була прикута до історико-ідеологічних підстав українського національного руху. В цьому контексті відродилася критика історичних концепцій та суспільно-політичної практики М.Грушевського, який в очах російської еміграції надалі залишався найбільш авторитетним представником українства. За своїм змістом, ця критика була сумішно попередніх правомонархічних гасел та сформульованої у часи війни тези про «масонську змову» проти Росії, в якій одна з поважних ролей відводилася українським лідерам.

Як приклад таких публікацій наведемо книгу князя Олександра Волконського «Історична правда та українофільська пропаганда», що з'явилася французькою, італійською та російською мовами в 1920 р. в Турині. Свою працю автор бачив як спробу протидії «українській пропаганді» на Заході. В дусі правомонархічних гасел початку ХХ ст. О.Волконський характеризує весь український рух як винятково штучний витвір ворожих Росії країн, передусім, Німеччини. Окреме місце у своїй книзі він відводить критиці української ідеології в її історичному та політичному вимірах, що, на думку автора, знайшла найбільш послідовне втілення у працях М.Грушевського. Як і його попередники із правомонархічного табору передвоєних часів, О.Волконський безоглядно критикує історичну схему українського вченого, його наукову термінологію (передусім, вживання етноніму «Україна»), закидає йому відсутність фахового сумління, недобросовісність у поводженні з джерелами, що призвело до викривлення всієї ретроспективи східнослов'янського минулого⁴². Особливий акцент у книзі робився на демонстрації штучності виникнення та розвитку українського національного руху. «Австро-німецьке походження легенди про існування особливого українського народу не підлягає сумніву – підкреслював О.Волконський. – Розчленувати Росію, знесилити її та підкорити собі економічно – такою є одна з цілей задуманої Німеччиною війни. План утворення України підготовлювався у Відні та Берліні давно; методи збудження штучного сепаратизму були розроблені в Галіції задовго до війни»⁴³.

Даниною минулому часу військового протистояння було огульне звинувачення М.Грушевського та інших українських лідерів в отриманні коштів на розкол Росії від ворожих їй держав⁴⁴. Особливо завзято у пошуку та смакуванні подробиць цієї «теорії змови» вправлялася російська емігрантська преса. Так, наприклад, редактор празької газети «Славянская заря» Євген Єфімовський у численних своїх опусах, оперуючи документами міфічного походження, швидше за все придуманими в самій редакції, викривав М.Грушевського як «агента Відня та Берліна», за вказівкою та на фінансування котрих той створював не лише політичний рух, але й власну історичну концепцію та саму українську мову⁴⁵. Про характер і достовірність таких документів свідчить описаний Є.Єфімовським випадок зі спробою представника російського уряду напередодні війни домовитися з М.Грушевським припинити антиросійську діяльність в

обмін на щедre фінансування. Та, виявилось, не зійшлися в ціні – М.Грушевський начебто заявив посереднику, що «російський уряд не може мені дати стільки грошей, скільки я отримую... з Берліна»⁴⁶.

Поряд із такою емоційною та заідеологізованою літературою існувала значно менш помітна полеміка академічного характеру між російськими та українськими вченими довкола низки дискусійних історіографічних проблем. Вона також була своєрідним продовженням обговорення сформульованих у передвоєнний час спірних проблем розмежування російської «звичайної» та української національної історичних моделей. Емігрантська російська історична думка при трактуванні української проблематики в своїй більшості надалі залишалася на попередніх великодержавних позиціях, обстоюючи класичну тезу «єдинства русского народа». Спостерігалось навіть посилення антиукраїнської риторики і спроб всіляко применшити, а то й замовчати наукове значення української проблематики. В епіцентрі цієї критики, як і в попередній час, опинилась історична творчість М.Грушевського. У своєму листі до К.Студинського вчений зазначав: «Останніми місяцями, слідячи за славіст[ичними] закордонними виданнями – оскільки їх можна, NB дістати, – я бачу, як Общероси знову збили українську проблему в науці до розмірів мінімальних, до вигляду якихось ненаукових фантазій і под[ібне]. Рос[ійські] учені-емігранти, що розтіклись по всьому світу і їм скрізь дають місце, просто з мотивів гуманітарних, може несвідомо використовують се для скріплення і поглиблення ідеї єдиної Руси... Влітає, розуміється, при тім особливо мині»⁴⁷.

Поряд із таким упередженим та заідеологізованим ставленням до наукового доробку М.Грушевського у вічі впадає доволі високий індекс цитування його праць російськими істориками при дослідженні широкого спектру наукових проблем, пов'язаних зі спільним історичним минулим сусідніх народів. В цих роботах сприйняття ідей М.Грушевського відрізнялося більшою об'єктивністю та толерантністю. Для прикладу наведемо низку праць М.Ростовцева з ранньої історії слов'янської колонізації та генези державотворчих процесів на східноєвропейських теренах, в яких автор, полемізуючи з історичною схемою українського колеги, нерідко апелює до його наукових здобутків⁴⁸. Зауважимо, що розпочату таким чином наукову полеміку сам М.Грушевський зміг продовжити лише після повернення в Україну, коли з'явилися відповідні для цього науково-видавничі можливості.

Подібним за тональністю та емоційністю до російського був польський контекст сприйняття науково-дослідної діяльності М.Грушевського наприкінці 10-х – в першій половині 20-х років. Тут також можемо відмітити, з одного боку, гостре опонування українському вченому в його баченні спільних аспектів минулого та актуального стану польсько-українських взаємин, з іншого – доволі високий індекс цитування його історичних праць, визнання вченого авторитетним дослідником східноєвропейської проблематики, чії праці є класичними для розуміння цілого спектру наукових проблем. Наприклад, довголітній опонент українського дослідника Ф.Равіта-Гавронський, продовжуючи розпочату перед війною дискусію, вкотре в своїх працях наголосив на штучності та недоцільності вживання М.Грушевським терміну «Україна» замість історично виправданого та обґрунтованого, на його думку, етноніму «Русь», пояснюючи історіографічну мотивацію українського колеги виключно

«шовіністичними вибриками». «Була то з його [М.Грушевського] сторони, – зауважив польський дослідник, – певного роду *licentia poetica* супроти історії, правди та логіки, котра не мала за собою іншої підтримки – крім поглядів політичних»⁴⁹. Він вкотре перераховує найбільш неприйнятні для себе тези М.Грушевського, найголовніша з яких – це бачення козацтва як національно-визвольного чинника, та веде з ними гарячу полеміку. Окремо Ф.Равіта-Гавронський зупиняється на громадсько-політичній діяльності М.Грушевського, вбачаючи в ній поле для реалізації його історіографічних ідей. Він закидає досліднику спробу створити за підтримки Берліна штучну (за його виразом «книжкову») національну спільноту з українського населення Росії та Австро-Угорщини, неприкрито ворожість стосовно ідеї відновлення польської державності у межах давньої Речі Посполитої, пропаганду польсько-української ненависті в Східній Галичині⁵⁰.

Попри критичність оцінок концептуальних засад творчості М.Грушевського, його праці надалі мали високий авторитет у середовищі польських істориків, що не могли оминати їх при дослідженні багатьох питань, пов'язаних із вивченням минулого українських земель Речі Посполитої. На нові твори українського вченого очікували, до них апелювали як до зразків наукового розуміння предмету історичного дослідження. Наприклад, дослідник польсько-української війни за Львів О.Кавалковський, відзначаючи нечисельність і заангажованість українських праць про цю подію, з надією зазначав, що невдовзі повинно з'явитися проанонсоване в емігрантській періодиці нове видання нарису історії України Михайла Грушевського, «котрий повинен також містити синтез української боротьби за незалежність в 1918–1920 роках»⁵¹. Поряд із багатьма дискусійними моментами оціночного характеру, польські дослідники традиційно відзначали солідну ерудицію українського вченого, авторитетність його візії багатьох історичних явищ, пріоритетність у розробці значної кількості наукових проблем, підкреслювали джерельну цінність творів історика⁵². Так, дослідник релігійного життя на східних теренах Речі Посполитої К.Ходиницький зауважив: «Праця Грушевського є надзвичайно корисною для орієнтації в цих важких і непевних справах»⁵³.

На еміграційну добу життя та діяльності М.Грушевського припадає поява перших характеристик його творчого доробку та суспільно-політичної діяльності в радянській Росії та в Україні. Масштабність постаті М.Грушевського, його авторитет в українському та західноєвропейському середовищі, змушували радянських функціонерів тримати наукову та громадську діяльність ученого у полі своєї уваги. Тогочасна радянська періодика яскраво висвітлювала проблеми в українському емігрантському політикумі, зловтішаючись з приводу розколу партії есерів на групи М.Грушевського та М.Шаповала⁵⁴. Та якщо громадсько-політична діяльність ученого на сторінках радянської преси сприймалася гостро-критично, то оцінки наукового доробку ще не набули одноманітної негативності пізніших часів. Авторитетність історичних творів М.Грушевського не ставилася під сумнів – на них покликалися, їх рекомендували як підставову для осягнення більшості проблем українського минулого літературу⁵⁵. Причиною цьому була, передусім, слабкість тогочасної радянської історичної науки, не розробленість її головних теоретико-методологічних постулатів, котрі можна було б протиставити поглядам «буржуазних» учених⁵⁶. Поряд із

недостатньою фаховістю радянських дослідників у критиці історичних праць М.Грушевського, відзначимо також й інші причини поміркованого ставлення до його творчого доробку, котрі мали суто кон'юнктурний характер. Маючи на меті розколоти українську політичну еміграцію, проводячи з самим ученим переговори щодо умов його повернення на Україну, радянська влада, на тлі різкої опозиції громадсько-політичній діяльності автора «Історії України-Руси», залишалась демонстративно лояльна до його наукових здобутків. Це особливо яскраво проявлялося при протиставленні інтелектуальної та політичної праці вченого в радянській пресі початку 20-х років. Так, повідомляючи читача про рішення М.Грушевського повернутися на Україну, на шпальтах газети «Більшовик» зазначалося: «Не встигла ще контрреволюційна наволоч виплювати всю злісну слину на адресу зрадників, як «бувший голова» Центральної Ради, есер, визначний історик (правда, слабкий політик) професор Грушевський заявляє, що не хоче читати лекцій шаповалівським та винниченківським студентам..., що хоче їхати на Радянську Україну і пакується уже, напевно, в дорогу»⁵⁷. Про пропагандистську суть таких оцінок свідчили й інші численні публікації на сторінках радянської преси, де обговорювалися перспективи повернення М.Грушевського. Так, на шпальтах того ж «Більшовика» у статті С.Гірняка «Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академіка проф. Грушевського» висловлювалося сподівання, що в «швидкому часі кийвські наукові сили будуть збільшені одним з найвидатніших українських вчених». Віддаючи належне М.Грушевському як визначному досліднику та окреслюючи перспективи поступу історичної науки в радянській Україні у зв'язку з його приїздом, автор спробував наблизити наукові пошуки видатного вченого до марксистського бачення пріоритетів історичного дослідження: «В українській історії багато ще залишилося малорозроблених періодів, а опублікування наукових матеріалів велося у вузьких межах провінціально-наукового центру. Це конче потрібно виправити, а також звернути пильну увагу на саму трактовку історичного процесу. У нас в українській історії довго панував традиційний романтичний підхід, малокритичне відношення до старих оцінок та мала уважність до економічних процесів минулого. З цим треба конче порвати. І якраз проф. М.Грушевський, який чверть віку тому вже зазначав в своїх розвідках велике значіння економічної сторони в минулому життю людства, може досить вірно накреслити молоді потрібний напрям та допомогти сучасникам виробити певний світогляд на основі розуміння українського минулого»⁵⁸. Поряд із такими роздумами про місце вченого в системі радянської науки, автори подібних публікацій ніби між іншим відзначали опозиційні до приїзду нового академіка настрої в самій ВУАН, тим самим провокуючи дещо пізніше загострення недовіри та непорозуміннь в академічному середовищі.

Поряд із кон'юнктурністю приязного ставлення до М.Грушевського-історика з боку партійної преси, в середовищі радянських істориків він користувався непідробним авторитетом. Так, схвально про наукові пошуки автора «Історії України-Руси» відгукувався один із лідерів тогочасної радянської історичної науки М.Покровський. Охарактеризувавши у своєму історіографічному огляді М.Грушевського як «представника федералістів дрібнобуржуазного відгалуження», він достатньо високо оцінив професійний рівень його праць та здійснений внесок до розробки низки

наукових проблем історії Росії. Оглядаючи здобутки української історіографії другої половини XIX – початку XX ст., М.Покровський стверджував, що «Грушевський у своїх перших томах, присвячених Київській Русі, є найбільш свіжим та найбільш європейським дослідником; тому я рекомендую вам 1 том Грушевського як довідник для отримання певних свідчень про Київську Русь. Він спирається на найновіші археологічні та лінгвістичні дані...»⁵⁹. У той же час, протиставляючи ідеї М.Грушевського історичній концепції В.Ключевського, М.Покровський наголошує, що заперечивши «звичайну» схему російської історії та одночасно сповідуючи федералістські гасла, український історик «концепції ніякої дати не може за самою суттю справи»⁶⁰.

Досить подібно про значення праць українського вченого для поступу східноєвропейської історіографії писав також білоруський радянський історик В.Пічета у своєму «Введенні в русскую историю (источники и историография)». Оглянувши досягнення української історичної думки XIX – початку XX ст., він справедливо наголосив на вагомості творчого доробку вченого. Головну працю М.Грушевського В.Пічета назвав «енциклопедією», «настільною книгою для дослідників Білорусії та України»⁶¹. Дослідник показав багатоманітність творчих пошуків видатного вченого, його вплив на всі сфери життя українського суспільства. Характеризуючи наукову спадщину М.Грушевського, білоруський історик підкреслив: «Величезна кількість джерел, суворо критичне до них ставлення, блискучі екскурси критико-методологічного характеру змушують читача з особливою увагою поставитись до праць Грушевського»⁶².

Не менш прихильно до наукової спадщини М.Грушевського віднесли і представники української радянської історичної науки. У першому томі свого «Нарису української історіографії», що з'явився друком у Києві в 1923 р., Д.Багалій підкреслює, що завдяки тому, що «ми маємо науково оброблену та систематично викладену многотомну «Історію України-Руси» М.С.Грушевського» питання про окремішність історії українського народу вирішено в позитивному розумінні⁶³. А тому слід поставити на чергу іншу важливу проблему – створення синтетичної праці з історії української історіографії. У своєму «Нарисі» харківський учений уперше продемонстрував вагомість наукового доробку М.Грушевського в аспекті дослідження вітчизняної історичної думки, починаючи від доби середньовіччя. Д.Багалій наголошує на ґрунтовності історіографічних студій М.Грушевського, охоплення ними практично всіх періодів еволюції вітчизняної історичної думки. У «Нарисі» дослідник завжди покликається на відповідні праці вченого, наводить його тези як визначальні для розуміння тієї чи іншої наукової проблеми. Наприклад, вивчаючи давню українську історіографію, Д.Багалій окреме місце приділяє аналізу поглядів М.Грушевського, характеризуючи їх як надзвичайно авторитетні та відправні у розумінні історичної концептуальності, хронології й типології літописів. Як ілюстрацію, наведемо характерне висловлювання Д.Багалія стосовно статті видатного вченого «Хронологія подій галицько-волинської літописи». «Це дуже цінна розвідка, – писав він, – і вона, оскільки це було можливо, вичерпуюче вирішує питання»⁶⁴. З подібними оцінками стикаємося також при розгляді дослідником й інших історіографічних праць М.Грушевського, присвячених різним періодам вітчизняної історичної думки аж до

початку ХХ ст.⁶⁵. Зауважимо, що підсумкові праці Д.Багалія стосовно внеску його молодшого колеги в українську історіографію припадають на другу половину 20-х років.

Попри поширеність наведених вище оцінок в науковій літературі, офіційні радянські чинники всіляко поборювали високий авторитет М.Грушевського в українському середовищі. Вони з прикрістю змушені були визнати величезний вплив історичних праць ученого на широкі верстви українського народу. «Немає жодного села, – відзначалося, наприклад, в доповіді завідуючого агітпропом ЦК КП(б)У М.Попова, – де не було б «Історії» Грушевського, а наша компартія до цього часу нічого в селі цій «Історії» не протиставила»⁶⁶. Партиїні функціонери робили все, щоб обмежити його інтелектуальний вплив, при цьому не зупиняючись навіть перед знищенням праць історика. Про ставлення тогочасної радянської влади на Україні до праць М.Грушевського промовисто ілюструє його лист від 19 липня 1923 р. до пастора В.Кузіва. «... Виявляється, – з гіркотою писав учений, – що мої книги й ріжні інші видання, мною редактовані, захоплені більшовиками в 1919–20 рр., здебільшого були перероблені на папір, або розпродані як макулатура до склепів, і висланий торік великий транспорт Дніпросоюзу спіткала та ж доля: переробили на картон спочатку ілюстровану історію, потім «Старі часи», а тепер взялися до історії України для шкіл. Були ми схвильовані, читаючи подробиці сеї «роботи»... Знищені руками нових вандалів книги»⁶⁷.

Динамічний розвиток українських історіографічних студій наприкінці ХІХ – в перших десятиліттях ХХ ст., накопичення значної кількості критично-аналітичної інформації стосовно різноманітних аспектів наукової діяльності М.Грушевського, уможливили цілісне осмислення цієї сфери його життя з висоти набутого світовою та вітчизняною історичною наукою досвіду. Тут чи не найбільш помітним явищем став узагальнюючий нарис представника Львівської школи М.Грушевського Василя Герасимчука «Михайло Грушевський як історіограф України», приурочений до двадцятип'ятиліття приїзду видатного вченого в Галичину. Змальовуючи широкий контекст становлення та розвитку національного руху в Галичині, дослідник відзначає епохальність культурної діяльності М.Грушевського в долі краю, його позитивний вплив на всі сфери життя української громади. Особливо помітно, справедливо відзначив В.Герасимчук, цей вплив проявився у сфері розвитку наукового українознавства. Завдяки масштабним науково-організаційним заходам історика, його модерному розумінню завдань наукового пошуку, а також чутливості до нагальних потреб національного життя, низка важливих галузей україністики перетворилися з об'єкту захоплення поодиноких дилетантів на цілком респектабельні академічні дисципліни, що захоплювали все більшу кількість національної інтелігенції. Ґрунтовні ж історичні студії М.Грушевського поклали край спекуляціям довкола питань про самостійність українського народу та його культури, спрямували енергію найкращих представників молодшої нації на вирішення актуальних проблем її буття. «Головною і незатертою часом заслугою його [М.Грушевського] є се, – підкреслював В.Герасимчук, – що він видвигнув на перший плян ідейний чинник духово-культурного поглиблення нашого народнього єства через піднесення наукою національної свідомости і національної культури»⁶⁸.

Далі дослідник зосередився на глибокому аналізі творчого доробку свого вчителя. На тлі розвитку історичної україністики другої половини XIX – початку XX ст., він акцентував новаторський характер історичних пошуків М.Грушевського в кількох аспектах: організації наукового верстату, збагачення тематичного спектру історичних студій, методології дослідницької праці. І якщо перші два аспекти вже знайшли більш чи менш докладне обговорення у попередній літературі, присвяченій автору «Історії України-Руси», то увага В.Герасимчука до методологічних аспектів творчості вчителя була цілковито новою за постановкою проблеми. Аналізуючи теоретико-методологічну модель М.Грушевського, автор охарактеризував її як «генетично-емпіричну». Вихідними пунктами історіографічних побудов М.Грушевського дослідник назвав документалізм, інтуїтивізм, об'єктивність, критичність, плюралізм у визначенні дієвих рушіїв історії. «Остання і найбільша мета його [М.Грушевського], – писав він, – се відслонити реальну дійсність і правду, як цінності самі для себе»⁶⁹. Особливе місце в теоретичній моделі вчителя, на думку В.Герасимчука, займають здобутки соціологічних наук, вміле застосування яких робить з нього історика-філософа. Відповідаючи критикам М.Грушевського на їхні закиди стосовно домінації в його працях аналітичного підходу над синтетичним опрацюванням, В.Герасимчук слушно наголошує на зумовленості такої дослідницької логіки свого вчителя об'єктивним станом україністики, відсутністю достатнього рівня джерельного забезпечення. «Думаю, – наголошує автор, – що сей закид, коли його можна назвати закидом, міг би мати деяке оправданне у багатших і щасливіших у культурній продукції націй, але ніколи у нас. [...] Ще довго аналіза мусить бути як не основною – то великою чесною всякого історика»⁷⁰. Зауважимо, що характеристика В.Герасимчуком методологічних поглядів його учителя мала вагомий вплив на подальші грушевськознавчі пошуки у цьому напрямку⁷¹.

Чи не найбільше місця у своєму нарисі В.Герасимчук відвів характеристиці головної праці М.Грушевського, назвавши її «найсильнішою зброєю», яку інтелектуал може дати українському народу. Вміло та докладно, із залученням найбільш промовистих цитат, дослідник розкрив перед читачем багатство думок та ідей, викладених в «Історії України-Руси», акцентував їх новаторський характер, відстежив впливи пануючих на початку XX ст. філософських систем та історіографічних парадигм на особливості опрацювання вченим ключових історичних проблем. В.Герасимчук наголосив на всебічності розгляду М.Грушевським історичної еволюції українського народу у всіх її проявах – економічному, соціальному, культурно-духовному. Як і решта оглядачів творчого доробку видатного вченого, дослідник найбільшу увагу звернув на козакознавчі студії М.Грушевського, наголосивши на низці запропонованих ним новацій теоретичного, проблемного та джерелознавчого характеру: «...Грушевський поставив се історично-суспільне явище [козаччину] на найширших дослідних основах і опер його на далеко численнішим і багатшим доказовим матеріалі, ніж його попередники»⁷². Вся історична праця видатного вченого, підсумував В.Герасимчук, є видатним явищем не лише української, але й цілої слов'янської культури. Загалом, оцінки та спостереження, викладені В.Герасимчуком, здійснили помітний вплив на грушевськознавство XX ст. та значною мірою не втратили своєї актуальності й до сьогодні.

Інший аспект цілісного аналізу наукової творчості М.Грушевського досліджуваного періоду пов'язаний із появою на зламі 10–20-х років перших синтетичних оглядів української історіографії⁷³, в яких, зрозуміло, неможливо було обійти увагою науковий доробок видатного вченого. Однією з перших праць такого роду, щоправда, з виразним дидактичним спрямуванням, був оглядовий нарис В.Біднова, що постав з викладів на учительських курсах з українознавства в Кам'янець-Подільському університеті в 1919 р. Зробивши акцент на здобутках української історичної науки другої половини ХІХ – 10-х років ХХ ст., автор цілком слушно найбільше уваги присвятив творчому доробку автора «Історії України-Руси». Охарактеризувавши коротко життєвий та творчий шлях М.Грушевського до його від'їзду на еміграцію, В.Біднов відзначив, що вчений є загально визнаним лідером українства у всіх його вимірах, а саме «ім'я М.С.Грушевського стало синонімом українського руху»⁷⁴. При аналізі творчої спадщини учня В.Антоновича, автор, згідно з дидактичними цілями свого викладу, зосередився передусім на характеристиці науково-популярних курсів М.Грушевського. Коротко зреферувавши зміст російськомовного «Нарису історії українського народу» та «Ілюстрованої історії України», він порівнює ці праці з популярними книгами О.Єфименко та М.Аркаса, підкреслюючи їх більш солідний фаховий рівень. Та не лише ця обставина, на думку В.Біднова, вирізняє праці видатного історика серед інших книг дидактичного характеру. Велике значення, наголошує автор, має мовностилістичне та художнє оформлення популярних творів М.Грушевського, що сприяють національному та естетичному вихованню читача. На підтвердження своїх слів він наводить схвальні відгуки російських рецензентів на популярні книги вченого. ««Ілюстрована історія України», – зазначає В.Біднов, – зараз є найкращою повною історією, приступною для широкого громадянства; її можна рекомендувати всім, як книжку що має багато здібностей та гарних рис. [...] Що до змісту та науковості викладу, то праця проф. М.Грушевського цілком бездоганна»⁷⁵. Далі автор переходить до детального аналізу змісту та ідей фундаментальної праці М.Грушевського. При цьому він особливий наголос зробив на першому томі праці, слушно зауваживши, що саме в ньому сконцентровано провідні концептуальні ідеї автора. Розкривши їх суть, В.Біднов характеризує групування наукового матеріалу та особливості його освітлення у першому томі, називаючи авторський підхід «надзвичайно талановитим, видатним». «Коштовними» з наукового погляду для В.Біднова являються також численні примітки та екскурси в кінці книги, в яких наведено багаті джерельні та бібліографічні відомості. «Взагалі кажучи, – підсумовує В.Біднов, – перший том «Історії України-Руси» треба визнати дуже видатною науковою працею, яка ґрунтовно, критично і повно освітлює найстаріші часи нашої історії і котрою може пишатися українська історична наука, бо вона прикрасила б й науку більш багатих, ніж українці народів»⁷⁶. В подібному ракурсі автором розглянуто наступні томи головної праці М.Грушевського, підкреслено її національне значення, вказано на принципові новації, що були внесені видатним дослідником у вивчення всіх періодів минулого українського народу. Підсумовуючи свої роздуми, В.Біднов наголосив: «Цей великий, фундаментальний труд нашого славнозвісного історика являється цінним вкладом в науку й тим фундаментом, на якому будуватимуться нові дослідження й розвідки в області української історії і в цьому її

величезне для нас значіння»⁷⁷. Цікавим є порівняльно-історіографічне зауваження В.Біднова стосовно новаторського характеру історіографічних екскурсів у працях М.Грушевського, що, на думку дослідника, вигідно відрізняє їх від творів російських істориків, передусім, С.Соловйова. Відзначимо, що попри слушність висловлених у книзі характеристик творчої спадщини М.Грушевського, фаховий рівень самої праці В.Біднова був невисоким, адже завдання історіографічного дослідження зводилось ним фактично до бібліографічного опису, про що, зрештою, писали вже перші оглядачі «Коротенької історіографії України»⁷⁸.

Певною мірою історіографічно-загальноючий характер має також нарис про М.Грушевського в «Історії українського письменства» С.Єфремова. Окреслюючи загальний контекст свого аналізу, автор зупиняється на висвітленні масштабної та самовідданої науково-дослідної та організаційної діяльності автора «Історії України-Руси», вказуючи на вагомість його внеску до багатьох ділянок українознавства. Акцентуючи епохальність наукового доробку видатного вченого, дослідник зауважив: «Перефразувавши відомі порівняння, можна сказати, що Грушевський сам один служить за цілий історичний факультет на Україні, яка до останнього часу не мала власних офіційних науково-просвітніх інституцій, як університети, і своєю діяльністю довів, скільки може зробити на цьому полі навіть приватна ініціатива, аби тільки спиралась на добру волю та енергичні заходи»⁷⁹. Своєрідність дослідницької уваги С.Єфремова до творчої спадщини М.Грушевського полягала в спробі цілісного аналізу його публіцистичного доробку, як у проблемно-ідейному, так і в організаційному аспектах. Дослідник розкрив заходи М.Грушевського по заснуванню низки українських часописів, котрі створили необхідне дискусійне поле для артикуляції української ідеї, а також охарактеризував головні риси творчого стилю та ідейного навантаження його публіцистичних виступів. Найбільш значущою в публіцистиці М.Грушевського, на думку дослідника, була ідея соборності українських земель: «Ідея всеукраїнського єднання – найлюбіша Грушевському ідея, до якої дуже часто звертається він у своїх публіцистичних працях, уміючи все нових і нових добирати до неї ілюстрацій і аргументів»⁸⁰. Найповнішого розквіту публіцистичний талант М.Грушевського, вказує С.Єфремов, припав на революційні часи, «створячи велику справу європеїзації українства та підведення під його широкі загально-людських основ». Зауважимо, що спроба С.Єфремова застосувати літературознавчий аналіз до наукового дискурсу М.Грушевського привернула увагу дослідників до нових аспектів його спадщини, що отримало своє продовження в другій половині 20-их років після появи перших томів «Історії української літератури».

Значно серйозніше розуміння завдань історико-наукового дослідження було продемонстровано Д.Дорошенком у низці його історіографічних праць, передусім, в «Огляді української історіографії», що з'явився друком у Празі в 1923 р.⁸¹. Як представник державницького напрямку в українській історіографії, він мав на меті в новому історіософському ключі осмислити творчу спадщину своїх попередників. У листі до В.Липинського від 2 лютого 1923 р. Д.Дорошенко писав у цій справі: «Скоро має початись друком мій курс укр[аїнської] історіографії, котрий зложено у мене в дусі головно Вашої історіософії. Довелось цілком инакше оцінити Костомарова, Антоновича, Лазаревського, Грушевського, ніж то у нас прийнято під впливом

радикально-демократичного дурману. Знов же в іншому світлі виступає і вся стара історіографія кінця XVIII і перша пол[овина] XIX віку»⁸².

Науковій та організаційній діяльності М.Грушевського в «Огляді української історіографії» відведено цілий розділ. На тлі розгортання українських історичних студій XIX – перших десятиліть XX ст., Д.Дорошенко показує солідність внеску автора «Історії України-Руси» у становлення та дисциплінарне оформлення цілого спектру українознавчих студій. Особливий акцент у книзі було зроблено на науково-організаційній діяльності М.Грушевського, що мала важливі для вітчизняної культури наслідки – створення потужної наукової школи та перетворення НТШ на установу академічного типу. При аналізі творчого доробку М.Грушевського, дослідник розлого аналізує історичну схему вченого, акцентує увагу читача на новаторському характері запропонованої ним концепції українського минулого: «Першою й основною заслугою проф. Грушевського перед українською історіографією є те, що він угрунтував і впровадив в учений вжиток схему історії українського народу на цілیم просторі його історичного життя на заселеній ним території, як один суцільний і нерозривний процес»⁸³. Відголосом ідейно-політичних та історіографічних дискусій в тогочасному українському інтелектуальному середовищі на еміграції стала критика Д.Дорошенком історичних поглядів М.Грушевського з позиції нової консервативно-державницької ідеології. Дослідник закинув видатному вченому недооцінку та засудження державницьких змагань українських провідників, популяризацію ним у численних працях архаїчних народницьких ідеалів XIX ст. Ключем до розуміння історіософських конструкцій автора «Історії України-Руси» Д.Дорошенко називає відому статтю у журналі «Борітеся-Поборите!», «в котрій він [М.Грушевський] силкується виправдати своє власне вже «творення», а не писання тільки історії, виправдати ексцеси соціальної революції, «неминучу варваризацію життя» і навіть руйнування своєї-ж власної держави, як що вона не відповідає вимогам максимального забезпечення соціально-економічних інтересів народніх мас в дусі соціалізації землі й «радянського» устрою»⁸⁴. Зрозуміло, що зі сторони Д.Дорошенка не зовсім коректним було наукові погляди М.Грушевського інтерпретувати з позицій його публіцистичних виступів. Хоча б тому, що у публіцистиці видатного вченого було немало сторінок, написаних у цілком іншому – державницькому тоні. Свої роздуми над творчістю виданого вченого автор завершив короткою, проте змістовною характеристикою «Історії України-Руси», протиставивши при цьому, в дусі тогочасної державницько-консервативної критики М.Грушевського, її ерудиційну вартість застарілості концептуального інструментарію. Піднісши пізнавальне, виховне та національне значення наукових і популярних праць М.Грушевського, Д.Дорошенко особливо відзначив їх схвальне сприйняття у середовищі фахівців різних країн, навівши при цьому найбільш промовисті характеристики з відомих рецензій О.Брікнера, Б.Чечуліна, Д.Корсакова та деяких українських оглядачів. Підводячи підсумки своїм роздумам над станом української історичної науки перших десятиліть XX ст., Д.Дорошенко протиставляє доробок попередньої історіографічної традиції, втілені у спадщині М.Грушевського, здобуткам молодого державницького напрямку, реалізованим у працях В.Липинського. Саме творчі пошуки цих двох дослідників, переконує автор, «являються найціннішим здобутком української історичної думки новіших часів»⁸⁵. Оцінка Д.Дорошенком

творчої спадщини М.Грушевського з позицій державницької ідеології була конкретизована ним у пізніших грушевськознавчих студіях та, незважаючи на численні критичні моменти, мала суттєвий вплив на інтерпретацію творчої спадщини видатного вченого в діаспорній історіографії середини – другої половини ХХ ст.

Отже, виїхавши на еміграцію в умовах розколу українського політичного руху, зазнавши критики з боку численних ідейних супротивників і недавніх соратників, М.Грушевський, втім, і надалі залишався загальноновизнаним у світі науки авторитетом. Особливості обговорення різнопланової діяльності дослідника еміграційного періоду безпосередньо пов'язані зі специфікою тогочасних умов життя та праці. Висока суспільно-політична активність М.Грушевського еміграційного п'ятиліття, зниження, з об'єктивних причин, динаміки наукових студій, а також надзвичайно рефлексивне осмислення в еміграційному українському середовищі причин поразки Визвольних змагань, збільшили вагу публіцистичної складової в інтелектуальній діяльності вченого та привернули до неї прискіпливу увагу співвітчизників. Це призвело до насичення наукової полеміки ідейно-політичною риторикою, щільно пов'язало історіографічний та громадський виміри діяльності М.Грушевського. Остання обставина була властива як українському, так і загальноєвропейському контексту сприйняття та осмислення творчості дослідника. З іншого боку – певна корекція наукових зацікавлень М.Грушевського в еміграційну добу у бік розробки історико-літературної, соціологічної та релігієзнавчої проблематики також внесла помітні зміни у звичну дисциплінарну перспективу дискусій довкола його творчості. Це значно розширило інтелектуальне поле сприйняття ідей дослідника, ускладнило та урізноманітнило полеміку довкола них, що й зумовило реконструйовану вище специфіку обговорення наукових поглядів М.Грушевського еміграційної доби, котра отримала своє продовження у наступне, останнє десятиліття його життя.

¹ Про науково-видавничу діяльність УСІ докл. див.: Потульніцький В. Наукова діяльність М.Грушевського в еміграції (1919–1924рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С. 48–57; Потульніцький В. Фрагменти діяльності Українського соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) // Українська діаспора. – 1992. – Ч. I. – С. 98–109; Ульяновський В.І. Проекти українського соціологічного інституту М.С.Грушевського // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 7. – С.109–123; Матяш І. Український Соціологічний Інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // Український історик. – 2000. – № 4. – С. 44–56; Ульяновський В. Чому не було створено „празьку історичну школу” Грушевського // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 209–256; Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96–125; Садов А. М.С.Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДАК, ф. 1235) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Випуск 10/11. – С. 697–724.

² Див. напр.: Жученко М. (Д.Дорошенко) Український видавничий рух в 1919 році // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Збірник I. – С. 113; Нові видання проф. М. Грушевського // Українське слово. – Берлін, 1921. – Ч. 57. – С. 6; Нові книжки і рецензії // Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Збірник II, III і IV. – С. 248; Літературне життя // Книга. – Відень–Київ, 1921. – I (грудень). – С. 32; Нові праці проф. М.Грушевського // Там само. – С. 43.

³ Жученко М. (Д.Дорошенко). Український видавничий рух в першій половині 1921 р. // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Книжка третя. – Збірник V і VI. – С. 199.

- ⁴ Масненко В.В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – С. 190.
- ⁵ Див. докл.: Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Грушевський і марксизм // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 12. – С. 151–157.
- ⁶ Грушевський Мих. Початки громадянства (генетична соціологія). – Б.м., 1921. – С. 3.
- ⁷ Там само. – С. 4.
- ⁸ Сумцов М.: Мих. Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). Відень, 1921 // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 153. (редакційна примітка).
- ⁹ Там само. – С. 154.
- ¹⁰ Там само. – С. 155.
- ¹¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 212.
- ¹² Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн.. – К.: Либідь, 1993. – Т. I. – С. 39–40.
- ¹³ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ–Відень: Дніпросоюз, 1921. – С. 555–575.
- ¹⁴ Дорошенко Вол.: Микола Аркас. Історія України... Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України... // Літературно-науковий вісник (далі – ЛНВ). – 1922. – Т. 76. – С. 280.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Антонович Д.: М. Грушевський: Ілюстрована історія України. Видання Дніпровського Союзу споживчих Союзів України «Дніпро-союз», Київ–Відень, 1921; Історія України. Підручник для середніх і вищих початкових шкіл. Видання перше. Idem. Київ–Відень, 1920; Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку). Видання шосте. Idem. Київ–Відень, 1919 // Книга. – Відень–Київ, 1921. – I (грудень). – С. 17–18.
- ¹⁷ Дорошенко Д.: М. Грушевський: Ілюстрована історія України. Видання Дніпровського Союзу споживчих Союзів України «Дніпросоюз». Київ–Відень, 1921 // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Книжка третя. – Збірник V і VI. – С. 217. Див. також: Жученко М. (Дорошенко Д.) Що дав 1921 рік на полі українського письменства // Українське слово. – Берлін, 1922. – Ч. 114. – С. 3.
- ¹⁸ Дорошенко Д.: М. Грушевський: Ілюстрована історія України. Видання Дніпровського Союзу споживчих Союзів України «Дніпросоюз». Київ–Відень, 1921. – С. 216.
- ¹⁹ Антонович Д.: М. Грушевський: Всесвітня історія. Приладжена до програми вищих початкових шкіл і вищих клас шкіл середніх. (Частина перша). Видання Дніпровського Союзу споживчих Союзів України «Дніпросоюз», Київ, 1920; Idem. Частина друга // Книга. – Відень–Київ, 1921. – I (грудень). – С. 19–20.
- ²⁰ Жученко М. (Д.Дорошенко). Українське письменство в 1920 році. (Бібліографічні замітки) // Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Збірник II, III і IV. – С. 242.
- ²¹ N.F. Ucraina // L'Europa Orientale. – Roma, 1921. – Anno I. – S. 295; Mazon A. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1921. – Tome premier. – P. 286; Palmieri A. Bibliografia dell' indipendenza ukraina // L'Europa Orientale. – Roma, 1922. – Anno II. – P. 151–157.
- ²² N.F.: M. Hruszewskij Abriigi de L'histoire de L'Ukraine. Paris, Genive, Prague; 1920, pp.256 // L'Europa Orientale. – Roma, 1921. – Anno I. – P. 295; Mazon A. Chronique: publications // Revue des Études Slaves. – Paris, 1921. – Tome premier. – P. 159–160.
- ²³ Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол. : П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1995. – Т.8. Ч. III. – С. 4.
- ²⁴ Крип'якевич І.: М.Грушевський. Історія України–Руси. Том VIII, частина III. Видання друге, повторене. Київ–Відень, 1922 // ЛНВ. – 1922. – Т. 76. – С. 81.
- ²⁵ Gawlik M.: Hruszewskij M.: Chmelnyczczyna w rozcwiti (1648–1650) (Ist. Ukr. Rusy, t. VIII, cz. III) // Kwartalnik Historyczny. – Lwyw, 1924. – S. 361–376.
- ²⁶ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 234.

- ²⁷ Правобережець В. (Липинський В.) Замітки на полях демократичної преси // Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Збірник II, III і IV. – С. 174–178.
- ²⁸ Липинський В. Листи до братів–хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 249.
- ²⁹ Див. напр.: Дорошенко Д. На старі теми // Українське слово. – Берлін, 1921. – Ч. 26. – С. 1–2; Томашівський С. Під колесами історії. Нариси і статті. – Берлін: «Українське слово», 1922. – С. 7 та под.; С.Б. Криза українства // Український прапор. – Відень, 1922. – Ч. 12. – С. 4–5.
- ³⁰ С.–Р.: «Борітеся – поборите», Закард. Орган Укр. П. С. Р. Під редакцією Комітету, Ч. 1–5 і 7–9, 1921 р. Відень // Вільна Спілка. Неперіодичний орган літератури, науки та громадського життя. – Львів, 1921. – Жовтень. – Число 1–ше. – С. 153; Шаповал М. Новітнє яничарство // Нова Україна. Безпартійний двохтижневик громадського, культурного й економічного життя. – Прага, 1922. – Ч. 8–9. – С. 1–6.
- ³¹ Донцов Д. Підстави нашої політики // Донцов Дмитро. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С. 220. Уперше з'явилась друком у 1921 р.
- ³² Див. напр.: Український прапор. – Відень, 1922. – Ч. 7. – С. 1.
- ³³ Див. напр.: Проф. Мих. Грушевський в роковини української незалежності // Український прапор. – Відень, 1920. – 13 марта. – С. 1–2; Семигорченко. Блудна політика // Українське слово. – Берлін, 1921. – Ч. 27. – С. 1–2.
- ³⁴ Бурнатович О. Історична місія України // Український прапор. – Відень, 1922. – Ч. 7. – С. 1.
- ³⁵ Там само. – С. 2.
- ³⁶ Миронець Н. Започатковуємо нову рубрику. Публікація статті М.Шаповала "Політична смерть М.Грушевського" // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 56–57.
- ³⁷ Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського та Вячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів, 1999. – С. 62.
- ³⁸ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII–ім століттю. Твори. Історична секція. – Т. 3. – Філадельфія, 1991. – С. 4–5.
- ³⁹ Див. напр.: Липинський В. Листи до братів–хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 212.
- ⁴⁰ Див. напр.: Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського / Липинський В. Архів. – Т. 7. – Філадельфія, 1976. – С. 23, 27; Вячеслав Липинський. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, Пеннсілванія, 1973. – С. 56–57.
- ⁴¹ Липинський В. З епістолярної спадщини. Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука, С.Шелухіна / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К., 1996. – С. 54.
- ⁴² Волконский А.М. Историческая правда и украинофильская пропаганда // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М.Б. Смолина. – М.: Москва, 1998. – С. 31–32, 39, 43, 82 та ін.
- ⁴³ Там же. – С. 90.
- ⁴⁴ Див. напр.: Le "Peuple Ukrainien" par un Petit-russien de Kief. – Nancy–Paris–Strasbourg, 1919. – Р. 22–23; Романовский Ю.Д. Украинский сепаратизм и Германия // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. / Вступительная статья и комментарии М.Б. Смолина. – М.: Москва, 1998. – С. 296–312. Уперше книга була видана в 1920 р. в Токіо.
- ⁴⁵ Ефимовский Е. Возрождающая Россия и ее враги // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 24. – С. 5–6; № 25. – С. 2–3; Ефимовский Е. Роковая годовщина // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 96. – С. 1. Див. також: Кутепов Р. Большое чувство // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 26. – С. 1; Габсбурги и Украина // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 29. – С. 2–3.
- ⁴⁶ Изменники // Славянская заря. – Прага, 1919. – № 20. – С. 2–3.
- ⁴⁷ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г.Сварник. – Львів–Нью-Йорк, 1998: Видавництво М.П.Коць. – С. 132.

- ⁴⁸ Rostovtzeff M. Les origins de la russie kiévienne // *Revue des études slaves*. – Paris, 1922. – Tome second. – P. 5–18; Ростовцев М. Происхождение Киевской Руси // *Современные записки. Общественно-политический и литературный журнал*. – Париж, 1921. – III. – С. 142–149.
- ⁴⁹ Rawita-Gawroński Fr. *Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny*. – Warszawa-Kraków-Lublin-Lódź-Poznań-Wilno-Zakopane: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1922. – S. 15.
- ⁵⁰ *Ibid.* – S. 17–19.
- ⁵¹ Biblioteka Polska w Paryżu. Dział Zbiorów Specjalnych. – Spuścizna Aleksandra Kawalkowskiego. – Sygn. 1151. Por. Dypł. Aleksandr Kawalkowski. Bibliografja wojen polskich 1918–1921. a) Bibliografja polska, b) Bibliografja obca. Wojskowe Biuro Historyczne. Wydział Wojny Polskiej, Warszawa 1929. – K. 36.
- ⁵² Див. напр.: Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T. III. – S. 87; Chodynicki K. Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1919–1920. – Seria II. – T. II. – S. 57; Papée F. Jagiellonowie a Moskwa // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1922. – S. 46–47.
- ⁵³ Chodynicki K. Stosunek Rzeczypospolitej do wyznania grecko-wschodniego. *Przegląd literatury i problematów // Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T. III. – S. 124.
- ⁵⁴ Див. напр.: Любченко М. Чотири роки української еміграції // *Червоний шлях*. – 1923. – № 2. – С. 111–130; Десняк Вас. Нещасливий рік для української еміграції // *Більшовик України*. – 1924. – 1 січня.
- ⁵⁵ Див. напр.: Яворський М. Нарис історії України. Частина перша. Господарство натуральне. – К.: ДВУ, 1923. – С. I–IV; Яворський М. Нарис історії України. Частина друга. – К.: ДВУ, 1924. – С. 135–136.
- ⁵⁶ Див. докл.: Алексеева Г. Д. Октябрьская революция и историческая наука // *Историческая наука в России в XX веке*. – М.: Скрипторий, 1997. – С. 12–51.
- ⁵⁷ Десняк Вас. Нещасливий рік для української еміграції // *Більшовик України*. – 1924. – 1 січня.
- ⁵⁸ Гірняк С. Перспективи української історичної праці в зв'язку з обранням на академіка проф. Грушевського // *Більшовик*. – 1924. – 5 січня.
- ⁵⁹ Покровский М.Н. *Борьба классов и русская историческая литература*. – Петроград: Прибой, 1923. – С. 90.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Пичета В.И. *Введение в русскую историю (источники и историография)*. – М.: Государственное издательство, 1922. – С. 198.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Багалій Д.І. *Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України*. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 43.
- ⁶⁴ Там само. – С. 97.
- ⁶⁵ Там само. – С. 112.
- ⁶⁶ Цит. за: Пиріг Р.Я. *Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934)*. – К., 1993. – С. 31.
- ⁶⁷ Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. *М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність*. – К., 1993. – С. 60.
- ⁶⁸ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // *Записки НТШ*. – 1922. – Т. СXXXIII. – С. 2.
- ⁶⁹ Там само. – С.13.
- ⁷⁰ Там само. – С. 9–10.
- ⁷¹ Див. докл.: Тельвак В. Теоретико–методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX–початок XX століття). Монографія. – Нью-Йорк–Дрогобич, 2002. – С. 13–42.
- ⁷² Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. – С. 24–25.
- ⁷³ Див. напр.: Колесник І.І. *Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)*. – К.: Генеза, 2000. – С. 44–64.
- ⁷⁴ Біднов В. *Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). 3 викладів на учительських курсах українознавства*. – Кам'янець–Подільський: Друкарня Когена і Дунаєвського, 1919. – С. 21.
- ⁷⁵ Там само. – С. 36.

⁷⁶ Там само. – С. 37–38.

⁷⁷ Там само. – с. 41.

⁷⁸ Гермайзе О.; Біднов В. Що читати по історії України. (Коротенька історіографія України). З викладів на учительських курсах українознавства. Кам'янець–Подільський: Друкарня Когена і Дунаєвського, 1919 // Книгарь. Літопис українського письменства. – К., 1919. – Вересень–жовтень. – С. 1719–1722.

⁷⁹ Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ–Лейпциг, 1919. – Том II. – С. 240.

⁸⁰ Там само. – С. 241.

⁸¹ Див. докл.: Андрєєв В.М. Проблема історіографічного синтезу у творчій спадщині Д.І.Дорошенка. – Запоріжжя: ПКФ «Павел», 1997. – 50 с.; Бурім Д.В. Наукова, педагогічна та громадсько–політична діяльність Д.І.Дорошенка в еміграції (1919–1951 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України. – К., 1997. – С. 140–144.

⁸² Вячеслав Липинський. Архів. Т. 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, Пеннсильванія, 1973. – С. 43.

⁸³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – С. 187.

⁸⁴ Там само. – С. 191.

⁸⁵ Там само. – С. 209.